

Е. О. СИМОНОВИЧ

ПЕРШИЙ ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І¹

На Чорноморському узбережжі між Одесою і Ольвією в пізньоримський період відомі поселення двох типів. Найбільш поширені поселення з багатокімнатними будинками, змурованими з каменю (типу Киселова², Капустина³ і т. п.). Поселення іншого характеру стали відомі після розкопок М. Ф. Болтенка в м. Вікторівці біля гирла Сасицько-Березанського лиману, де житла були напівземлянкові⁴.

За сіроглиняною грубою та лощеною керамікою, а також комплексом амфор з вузькою і широкою шийкою обидва типи поселень дуже схожі. Зіставлення самотнього ліпного посуду тих та інших пам'яток не робилось, воно дуже утруднене фрагментарністю матеріалів поселень та поганою якістю випалу кераміки цього типу, нерідко крихкої.

Характерні ознаки поселень з багатокімнатними будинками були відзначені А. Т. Брайчевською в її статті про південну межу черняхівської культури⁵ та Н. Г. Єлагіною при класифікації чорноморських пам'яток пізньоримського часу⁶, і дуже добре, що на карті черняхівських пам'яток УРСР Є. В. Махно ці поселення були показані окремими значками⁷. Питання про їх приналежність до черняхівської культури залишається відкритим.

Після розвідок 1950 р. в Причорномор'ї ми дійшли до висновку, що дуже важливим моментом для визначення етносу цього району буде виявлення і археологічне дослідження могильників, залишених тут сільським населенням черняхівського часу⁸. В 1962 р. експедиція Інституту археології АН СРСР за участю співробітників Одеського археологічного музею А. А. Кравченка та В. І. Кузьменка обстежила багато пам'яток від берегів Тилігульського лиману до р. Інгула. Керуючись досвідом пошуків ґрунтових могильників культури полів поховань в Лісо-степу, навколо поселень проводилось обстеження місцевості. Біля с. Вікторівки, Тилігуло-Березанського (Суворовського) району, Миколаївсь-

¹ Доповідь, зачитана на зборах Одеського археологічного товариства в Севастополі 1 жовтня 1963 р.

² К. А. Раевский, Наземные сооружения землевладельцев междуречья р. Днепра—Днестра в I тыс. н. э., СА, XXII, 1955, стор. 250—276.

³ Э. А. Симонович, О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. 65, М., 1956, стор. 131—135.

⁴ Л. М. Славин, Археологические исследования городищ, поселень та могильників ольвійського оточення у 1949—1950 рр., АП, т. V, К., 1955, стор. 145, 146.

⁵ А. Т. Брайчевська, Південна межа черняхівської культури на Дніпрі. Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 10, 11.

⁶ Н. Г. Єлагіна, Нижнее Поднепровье в эпоху позднего скифского царства. Вестник МГУ, серия историко-филологическая, М., 1958, стор. 46.

⁷ Е. В. Махно, Памятники черняховской культуры на территории УССР, МИА, № 82, М., 1960, стор. 14, рис. 1.

⁸ Э. А. Симонович, О некоторых типах поселений первых веков нашей эры в Северном Причерноморье, КСИИМК, вып. 65, стор. 135.

кої області, і біля с. Ранжево, Комінтернівського району, Одеської області, вдалося виявити стародавні могильники.

Восени 1962 р. в с. Вікторівці були проведені розкопки. Досліджувалась ділянка за 400 м на північ від поселення вздовж лиману. Відкрита на могильнику площа дорівнювала приблизно 1100 м². В південній частині розкопу знахідок не було. Усі поховання зосереджувались в північно-західній його частині, що дозволяє передбачати в цьому напрямку продовження могильника. На відкритій площі, котра не має на сучасній поверхні ніяких ознак насипів чи скупчень каміння, було досліджено 14 поховань. Вони представлені похованнями з трупоспаленнями (2) і трупопокладеннями (12). Трупоспалення, в значній мірі зруйновані оранкою, були, очевидно, урновими та ямними. Кальциновані кістки одного з небіжчиків були розсіпані біля нижньої частини ліпної посудини і почасті знаходились в ній. Поміж кістками зустрічались уламки сіроглиняного посуду, зробленого на гончарському крузі. Друге поховання становило собою скопище кісток та уламків сіроглиняної кераміки. Поховання з трупопокладеннями були орієнтовані на північ (6) та захід (6) з незначними відхиленнями. Три дитячих поховання з північною орієнтацією мали підбої, а одне, орієнтоване головою на захід, було закладене камінням.

Багато могил мали сліди перекриття з дерева (сосна), причому в похованнях цієї групи зустрічались вузькі заглиблення на дні могильної ями, куди і клали небіжчика. Нерідко дно підмазувалось зеленуватою глиною. Кістяки лежали на спині, як правило, у витягнутому положенні, хоч зустрічались і такі, у яких руки покладені на таз, а ноги підігнуті (найчастіше в дитячих могилах). Найбагатший інвентар зустрівся в похованнях з північною орієнтацією (рис. 1).

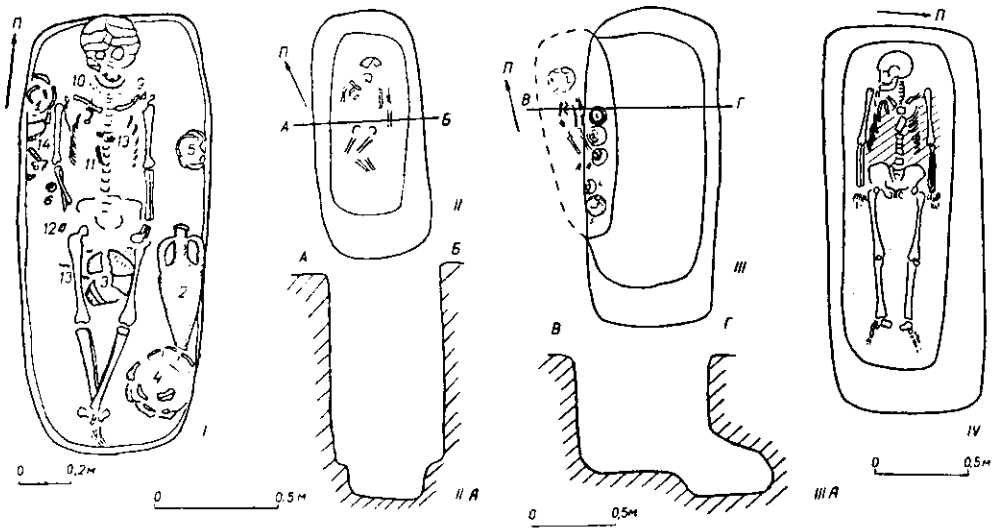

Рис. 1. Поховання Вікторівського могильника.

I — план поховання № 5 (1—5 — глиняні посудини; 6 — глиняне пряслице; 7 — астрагали; 8, 9 — бронзові фібули; 10 — намисто; 11, 14 — кістяні трубочки-гольнички з уламками залізної голки; 12 — шматок смоли; 13 — вугілля); II—IIA — план поховання № 4 і розріз могильної ями; III—IIIA — план поховання № 8 і розріз могильної ями (1—5 — глиняні посудини); IV — план поховання № 3 (штриховка показує сліди підмазки дна зеленуватою глиною).

Ліпний посуд сіро-жовтого кольору із глини з домішками шамоту, погано випалений і крихкий, представлений горщиками видовжених та приземкуватих форм, двовухим глечиком, мискою конічної форми з відігнутим краєм та мискою, виготовленою з розбитого горщика, верхня частина якого відламана, а краї вирівняні (рис. 2, 1, 3, 4). Сірі гончарні горщики з грубими домішками мали округлі тулуби і порівняно

круті плічки. Вони прикрашені різьбленими лініями, а поверхня нижньої частини посудин має зазубрини (рис. 2, 6). Лощінням були покриті переважно миски відкритого та закритого типів, виготовлені з добре відмуденої глини. Особливо виразні: сіролощена мисочка біконічної форми з горизонтальним валиком у верхній частині і овальними зрізами

Рис. 2. Кераміка.

1, 3, 4 — з поховання № 10; 2, 5 — з поховання № 8; 6, 7 — з поховання № 3.

по грані тулуба (рис. 2, 2) та глечик без вушка, прикрашений заглибленими лініями, які створюють горизонтальний поясок в середній частині тулуба і ряди вертикальних паралельних ліній внизу (рис. 2, 5). В деяких могилах знайдено античні посудини — червонолаковий глечик з відбитою в давнину ручкою та дві амфори з вузькою шийкою зі знаками червоною фарбою на шийці та плічках (рис. 2, 7). Виявлено також глиняні пряслиця біконічної форми. Одне з них — сіроглиняне, поганого випалу — прикрашала горизонтальна різьблена лінія, інше — жовтуватого кольору — видиски шнура (гусеничний орнамент) (рис. 3, 2, 6).

Серед металевих знахідок насамперед назвемо п'ять арбалетних бронзових фібул з залізною віссю пружини. Чотири з них підв'язного типу, причому у однієї була розширена донизу ніжка. П'ята мала приймач голки, зроблений разом з ніжкою у вигляді вигнутої смужки металу (рис. 3, 1, 3, 4). Метал у Вікторівському могильнику зберігся погано. Визначені уламки належали ножам та голкам. В жіночих похованнях виявлено кістяні гольники. В дитячому похованні було 10 астра-

Рис. 3. Речові знахідки.

1, 3, 6 — 8 — з поховання № 5; 2 — з культурного шару; 4 — з поховання № 13; 5 — з поховання № 9.

галів дрібної рогатої худоби, крім того, зустрічалися кістки тварин та шкаралупа яець,— можливо, залишки покладеної в могилу їжі.

В похованнях знаходились також пастові, скляні, яитарні та сердо-лікові намістини (рис. 3, 5, 7, 8).

Час поховань згідно знахідкам амфор та типам фібул може бути визначений першою половиною IV ст. н. е., що відповідає датуванню деяких речей з поселення, зробленому М. Ф. Болтенком. Зіставлення матеріалів, знайдених в могильнику, з комплексом усіх знахідок з поселення Вікторівка II не залишає сумніву в синхронності цих двох пам'яток та існуванню між ними зв'язку.

Аналогії вікторівським похованням знаходимо в північних могильниках культури полів поховань черняхівського типу. Характерне сполучення поховань з трупоспаленням та трупопокладенням, наявність в одному могильнику ґрунтових поховань з північною та західною орієнтацією, звичай руйнувати кістяки — всі ці особливості добре відомі за черняхівськими пам'ятками. При цьому аналогії простежуються до деталей. Зокрема, поховання з північною орієнтацією в черняхівських

могильниках, як правило, найбільш багаті інвентарем, особливо посудом, і менше заглиблені в землю в порівнянні з похованнями, орієнтованими на захід. Могильні ями поховань, орієнтованих на захід, більш глибокі і часто мають вузьке заглиблення в дні, куди й клався небіжчик. Нерідко дно ями підмазувалось зеленуватою глиною. Перекриття могильної ями деревом або закладка камінням, звичай кидати в могилу вугілля зустрічаються також в багатьох черняхівських могильниках Лісостепу і Степу. Зокрема, усі перелічені особливості були простежені при розкопках могильника біля вівчарні радгоспу «Придніпровський»⁹.

Розміщення та склад інвентаря в похованнях Вікторівського могильника нічим не відрізняється від типових черняхівських поховань. В складі інвентаря тут переважає кераміка, але часто зустрічаються також пряслиця, фібули, ножі, голки з гольниками у вигляді трубочок, в дитячих похованнях, крім того, — астрагали, кістки тварин та шкаралупа яєць від ритуальної їжі. Для доказів спільності населення, яке залишило Вікторівський могильник, з більш північними племенами наведемо конкретні аналогії формам місцевого ліпного посуду.

Так, горщики з відігнутими вінцями видовжених та призмкуватих пропорцій поширені від області Середнього Подніпров'я¹⁰ до Західної України¹¹. Відомі на цій території також мисочки усічено-конічної форми, а глечик без виразної шийки з двома вушками дуже нагадує знахідки із Рижавківського та Компаніївського могильників.

Проте вікторівські поховання мають і свої особливості, які виділяють їх з основної маси черняхівських поховань. До них відносяться: дуже великий процент могил з підбоями (3 з 14), досить значне поширення античного посуду (2 амфори і 1 глек з 18 цілих форм, без врахування фрагментів із поховань з трупоспаленням і т. ін.) і намиста. Ці відмінності, на нашу думку, легко пояснюються впливами навколишнього сарматизованого та еллінізованого населення. Незважаючи на це, усі основні археологічні матеріали могильника у Вікторівці свідчать про його приналежність до пам'яток черняхівської культури.

Виявлення та дослідження в Причорномор'ї першого такого могильника має значення не тільки для з'ясування культурної приналежності поселення, яке відноситься до нього. Могильник, насамперед, є достовірним свідченням проникнення в Причорномор'я в III—IV ст. населення з півночі. Водночас ми повинні констатувати, що стародавні мешканці Вікторівки, які залишили напівземлянкові житла та черняхівські поховання, ніяк не можуть бути пов'язані з готськими завойовниками. По-перше, подібні пам'ятки на берегах Чорного моря поодинокі і не відповідають даним писемних джерел та археологічним фактам про масовий напад готських племен, котрі зруйнували в 30-х роках III ст. більшу частину еллініських міст. По-друге, мирний спосіб життя та осілий характер господарства населення Вікторівки, судячи з матеріалів з поселення та могильника, не відповідають уявленню про поселення воїнів-загарбників.

Вікторівський могильник може бути еталонною пам'яткою при порівнянні з ним могильників поселень з кам'яними будинками, коли останні будуть добре досліджені. Це допоможе з'ясувати, в якій мірі

⁹ Э. А. Симонович, Памятники черняховской культуры Степного Поднепровья, СА. XXIV. М., 1955, стор. 289—306; його ж, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре, МИА, № 82, 1960, стор. 192—238.

¹⁰ Э. А. Симонович, Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра, КСИИМК, вып. 68, М., 1957, стор. 16, рис. 5, 1, 14, 16.

¹¹ В. Д. Баран, До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу, МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 79, рис. 2. 1—3; стор. 80, рис. 3, 6; стор. 81, рис. 4, 1.

подібні пам'ятки Північного Причорномор'я можна приймати за черняхівські.

Таким чином, дослідження, проведені у Вікторівці, становлять визначний інтерес для аналізу різних сторін черняхівської проблематики в цілому. Вони повинні, по-перше, сприяти розв'язанню питання, наскільки черняхівська культура може вважатись культурою римських впливів, оскільки в Причорномор'я проникло населення з уже сформованими на півночі традиціями. По-друге, матеріали могильника проливають світло на проблему проникнення в причорноморські степи черняхівських племен, які, очевидно, йшли по шляхах, прокладених пізньоскіфським населенням. По-третє, зроблене відкриття цікаве з боку пояснення локальних варіантів черняхівської культури, котра була поширена на величезних просторах смуги Лісостепу і Степу, а тепер виявлена і на берегах Чорного моря. По-четверте, матеріали могильника важливі для встановлення етнічної приналежності населення, яке залишило в Причорномор'ї черняхівські пам'ятки. Для повного з'ясування цього питання потрібно використати результати антропологічних досліджень. Це, в свою чергу, матиме велике значення для вирішення проблеми антів, відомих за писемними джерелами пізнішого часу на території «від Дністра до Данапра, там, де Понтійське море утворює закрут». Важливість поставлених питань вимагає продовження розпочатих розкопок і повного вивчення усього Вікторівського могильника.

Э. А. СЫМОНОВИЧ

ПЕРВЫЙ ЧЕРНЯХОВСКИЙ МОГИЛЬНИК В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Резюме

В результате разведок и раскопок 1962 г. возле с. Викторовка, Тигуло-Березанского (Суворовского) района, Николаевской области, был обнаружен могильник и исследовано 14 захоронений с труположением (12) и трупосожжением (2). Время существования могильника — III—IV вв. н. э. Обряд погребения и комплекс инвентаря позволяют говорить о черняховской принадлежности памятника. Обнаружение в Причерноморье могильника культуры полей погребений свидетельствует не только о культурно-торговых связях местного населения с населением Лесостепи, но и о проникновении последнего на юг уже в первые века нашей эры. Хотя в погребальном обряде, формах керамики и прочих элементах культуры переселенцев и сказалось влияние античного и сарматского мира, материалы раскопок опровергают мнения, переоценивающие значение этих влияний в сложении черняховской культуры в целом. Население, оставившее могильник в с. Викторовке, сохранило свою самобытность даже в условиях сложного переплетения разнотнических культур Северного Причерноморья. Исследование Викторовского могильника представляет также определенный интерес для решения проблемы славян-антов, зафиксированных письменными источниками в излучине Понта.